

Kasetohust punutud Eesti ala märsid: eripärad ja valmistamine

Andres Rattasepp, Vladimir Jaroš

Resümee

Eesti erinevate muuseumite kogude kasetohust tarbeesemetest kõige suurema grupi (u 190 eset moodustavad tohusugadest punutud lakaga suletavad märsid). Uuritud märsid olid kasutusel valdavalt 19. saj – 20. saj. esimese pooleni peamiselt Põhja-Eestis. Käesoleva artikli eesmärk on anda põgus ajalooline ülevaade Eesti ala märssidest, võrdleva analüüsi põhjal naaberalade analoogidega leida kinnitust nende valmistamisel kasutatud ainulaadsetele tehnoloogilistele lahendustele. Kuna teadaolevalt ei ole Eestis enam alles ühtegi märsside valmistamise järjepideva oskuse kandjat, siis pidime seda oskust rekonstrueerima, alustades mõne märsi valmistamisega etnograafiliste märsside eeskujul, mis ühtlasi võimaldas oskustepõhise refleksiooni andmist esemetüübile.

Artikkel võib pakkuda põnevaid teadmisi märsi, tohutöö ja lihtsalt esemelise pärandkultuuri huvilistele. Need teadmised on hädavajalikud Eesti tüüpi märsse valmistada soovivatele meistritele, nad on kasulikud ka muuseumide varahoidjatele, kes saavad täiendada oma teadmisi märssidest ja seekaudu ka märsside kirjeldusi. Võimaluse ümber hinnata muuseumite kogudes olevate märsside ajaloolist väärtust ning tähtsust Eesti esemelises pärandkultuuris.

Uurimistöö käigus teostasid autorid esmakordselt Eesti ala märsside tüpologiseerimise. Kuna põhikonstruktsioonilt on kõik märsid sarnased, siis laka fikseerimisviisi alusel on toodud välja neli märsi-tüüpi. Esimesel tüübil on teadaolevalt vaid Eestis kasutuses olnud kinnitusviis – lakanöör kinnitatakse põhja külge kandepaelast moodustuva poolaasa ehk öösi abil. Teise tüübi kinnitusviisi puhul

Foto 1. Lakaga suletav märss. 120 x 360 x 530 mm, Venemaa, Novgorodi obl., 20 saj algus. Vladimir Jaroš'i foto.

Foto 2. Labases põimes punutud märsskorv. 220 x 300 x 30 mm, Venemaa, Novgorodi obl., valmistas Vitali Belov (sünd. 1927). Vladimir Jaroš'i foto.

lakapael seotakse puidust pööra külge analoogselt naaberriikide märssidega. Kolmanda tüübi esindajaid oli uuritavate märsside hulgas vaid kolm, kus lakapael seotakse niinest, nõorist või nahkpaelast moodustatud rõngjas aasa külge. Neljanda tüübi alla paigutusid kõik need märssid, mille puhul ei olnud ühtegi jälgitavat märki laka kinnitamisvõimalustest. Oletatavasti ei seotudki sellel tüübil lakka kinni või seoti põhja külge kinnitatud nõori külge, mis ei ole ühelgi märsil säilinud.

Eesti ala märsside uurimisel täheldasime, et kõigil lakkadel on jälgitav sissepunutud nõor ehk lakapael, omapärane ja ainulaadne lahendus, mis ei ole iseloomulik ühelegi naaberriigi märssile, kus laka serva punumisel kasutatakse üht lisasuga. Arvame, et omapärane lakapaela sissepunumise idee võis olla üle võetud labases põimes punutud niinest või kasetohust viiskude valmistamistehnoloogias, kus nõori serva sisse punumine oli tavaline eriti Kirde- ja Kagu-Eestis.

Foto 3. Ümara kaanega märss, 160 x 300 x 400 mm, ø300 mm, Arhangelski obl. Vladimir Jarõši foto.

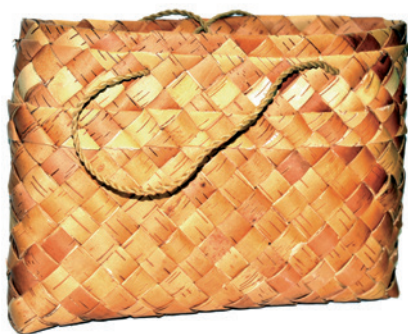
Võtmesõnad: kasetohust märssid, kasetohust soad, (märssi) lakk, lakapael

Foto 4. Marjakorvike, 70 x 70 x 80 mm. IKM 813. Andres Rattasepa foto

Sissejuhatus

Eesti muuseumikogudesse kuuluva- test kasetohust tarbeesemetest moodustavad kõige arvukama grupi märssid (umbes 190 eset). Pea kõikides eestikeelsetes teatmeteostes antakse märssi mõistele napp selgitus: märss on niine- või kasetohuribadest punutud ja lakaga suletav seljakott või -paun, millega võeti kaasa teemoona heinamaale või pikemale teekonnale minnes. Vastavalt kasutusele nimetati märsse ka *leivamärssideks*, *kalamärssideks*, *kartulimärssideks* jmt (Saareste 1959: 102). Märss ei ole tänapäevalgi eestlastele tundmatu ese, seda teatakse muinasjuttude, muistendite, ilukirjanduse ja filmide põhjal.

Foto 5. Üks Novgorodi Riikliku Ühendatud Muuseum-Kaitseala etnograafiakogu neljast kotist, 100 x 400 x 280 mm. Rekonstruktsioon: L. Petrova 2002. *Vladimir Jarõši foto.*

Väljastatud pole otsesedki kokkupuuted – kasetohust märsse võib veel nüüdki kohata muu vana inventari kõrval mõne taluaida seinal rippumas. Oma mõju rahva mäluale avaldas Nõukogude ajal tegutsenud rahvakunstimeistrite koondis Uku, mille kasetohust toodete valikus oli mitmesuguse suuruse ja kujuga märsse (Sirel 1975; ERM UKU).

2012. aastal hakkasime uurima Eesti Rahva Muuseumi (ERM) kollektsiooni kuuluvaid Eesti alalt kogutud tohtesemeid. Pikaajalisele tohutöö tegemise ja uurimise kogemusele toetudes täheldas Vladimir

Jarõš juba põgusal vaatlusel, et Eesti märsid on põhikonstruktsioonilt omavahel küll väga sarnased ega erine oluliselt ka teiste maade analoogidest, kuid nende valmistamisel on kasutatud mitmeid omanäolisi tehnoloogilisi lahendusi (Jarõš ilmumas; vrd ka Jarõš, Hoppe, Widess 2009). Tekkis soov ja huvi eesti märssidesse põhjalikumalt süveneda ning ERMi Eesti ala fondis hoiul olevate märsside uurimine jätkus 2013. aasta suvel. Sügisel jätkas Andres Rattasepp uurimistööd teistes Eesti muuseumides¹, kus on hoiul kasetohust märsse, ning tutvus tohutööd käsitlevate eestikeelsete kirjalike allikate ja varasemate uurimustega. Läbi uuritud 190 Eesti ala ja 47 muude soome-ugri rahvaste märsi andmed kandsime andmebaasi, mis võimaldas neid põhjalikult analüüsida ja koguda teavet rekonstruktsioonide loomiseks.

Käesoleva artikli eesmärgiks on selgitada välja Eesti märsside konstruktsioonilised sarnasused ja erinevused ning luua Eesti tohtmärsside tüpoloogia. Võrdlev analüüs teiste rahvaste analoogsete märssidega võimaldab tuvastada ainulaadseid kohalikke tehnoloogilisi lahendusi. Püstitatud eesmärkide täitmiseks otsustasime nii kirjeldada kui ka praktiliselt läbi teha eestipäraste kasetohust märsitüüpide kogu valmistamisprotsessi materjali varumisest kuni eseme valmimiseni. Kuna käsitööoskus uuritavas valdkonnas on pärandtehnoloogi uurimismetoodika arsenalis tähtsamaid trumpe (Parts, Rennu, Jõeste 2013), toetusime analüüsimisel ning järelduste tegemisel lisaks varasematele

¹ Eesti Vabaõhumuuseum (EVM), Eesti Põllumajandusmuuseum, Eesti Ajaloomuuseum, Harjumaa Muuseum, sihtasutuse Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid kogud, Iisaku Muuseum, Rannarahva Muuseum, Valga Muuseum, sihtasutuse Virumaa Muuseumid kogud, Järvamaa Muuseum, Narva Muuseum, Tartu Linnamuuseum, Põlva Talurahvamuseum, Võrumaa Muuseum ja Valga Muuseum.

Foto 6. Kasetohusugadest punutud lakaga suletav Eesti ala märss (Eesti märsitüüp 3). 130 x 300 x 570 mm, soa laius 30 mm. (ERM 5889). Kõpu khk. *ERMi foto* (allikas: www.muis.ee).

uurimustele ka enda välitöömärkmete ning praktilisele tohutöökogemusele.

Kasetohust tarbeesemete rohkus (eriti ERMi kogudes) on köitnud varasemate uurijate tähelepanu. Esmakordselt püüdis ERMi kogudes olevaid kasetohust esemeid kirjeldada ning süstematiseerida Ali Kõrv etnograafia proseminaritöös „Puukoorenõud” (1931). Seelses süsteemis on märssid asetatud põimitud nõude rühma (Kõrv 1931: 27). Märssa põhjalikuma ning täpsema ülevaate andis Iivi-Mai Vakkaus 1962. aastal valminud etnograafia-alases diplomitöös „Rahvapärane puukoore- ja juuretöö Eestis”. Tema uurimistöo põhineb kirjandusallikatel, ERMi tohusäilike analüüsil ning aasta varem 13 kihelkonnas läbi viidud välitööl, kus ta eakaid inimesi küsitledes kogus muu-

hulgas teavet kasetohu varumise ja märsside kasutamise kohta (ERM EA 83:119–174). Ants Viires kirjeldas kasetohu varumist ja märsside valmistamist 1947. ja 1949. aastal Avinurmes läbi viidud välitöö aruandes (ERM EA 54:118). Seni kõige ulatuslikum ning põhjalikum tohutöuurimus on Soome etnograafi Niilo Valoneni 1952. aastal ilmunud „Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindenstreifen unter besonderer Berücksichtigung finnischer Tradition”, mis sisaldab põhjalikku käsitlust ka märssidest. See uurimus on oluline allikas Eesti märsside võrdlemisel teiste läänemeresoome ja Skandinaavia rahvaste märssidega. Tänuväärne täiendus Valoneni uurimusele on Vene etnograafi Olga Fišmani teadusartikkel (1992), mis keskendub 19. sajandi kuni 20. sajandi alguse vene ja soome-ugri rahvaste kasetohust esemetele ning põhineb Venemaa kahe suurima etnograafilise muuseumi kogude uurimisel ja analüüsil.

Käesolev artikkel annab Eesti kasetohust punutud märssidest senisest põhjalikuma pildi ning pakub teadmisi märsi-, tohutöö- või üldiselt esemelise pärandkultuuri huvilistele. Need teadmised on vajalikud eesti tüüpi märsse valmistavatele meistritele, kuid on kasulikud ka muuseumitöös – uued teadmised võimaldavad täpsustada märsside kirjeldusi ja pakuvad võimaluse ümber hinnata kogudes olevate märsside ajaloolise väärtuse ning tähtsuse Eesti esemelises pärandkultuuris.

Tohutöö areng maailmas ja kasetohust punutud kotilaadsed esemed

Viimase jääaja lõpp lõi kase laialdasele levikule soodsa pinnase. Kask hakkas domineerima peamiselt subarktilise kliimaga aladel Euroopas, Aasias ja Ameerikas (Ågren, Lundholm 1981: 7). Kuna kase koore pealne kiht ehk kasetoht on hõlpsasti kättesaadav, kergelt töödeldav ning tarbeesemeteks sobiv materjal, leidis see laialdast ning mitmekülgset kasutust. Kasetohul on olnud märkimisväärne roll mitmete rahvaste esemelises rahvakultuuris üle maailma: norralastel, rootslastel, lätlastel, leedulastel, venelastel, valgevenelastel, soomlastel, eestlastel ning teistel soome-ugri ja Siberi rahvastel, samuti Põhja-Hiinas ja Ameerikas (Valonen 1952: 304–311; Viires 1975: 83–94; Zelenin 1927: 140–143, 268–272; Jarõš, Hoppe, Widess 2009: 7; Butler, Hadlock 1957). Fišmani (1992: 136) hinnangul leidis 19. saj lõpus ja 20. saj alguses kasetoht tarbematerjalina ulatuslikumat kasutust põhja-venelastel ja soome-ugri rahvastel (hantidel, mansidel, komidel, karjalastel, soomlastel, vepslastel, eestlastel, ingerlastel, Ülem-Volga karjalastel, saamid, udmurtidel, maridel, mordvalastel). Ühe või teise materjali kasutamine ja esemetüübid sõltusid eelkõige konkreetsete puuliikide domineerimisest, rahva olmest ning kultuurist. Poolrändava eluviisidega handid ja mansid (osaliselt ka saamid) kasutasid kasetohtu suveehitiste ja karkasspaatide katteks, toiduainete ja olmeasjade hoidmise nõude ning transpordivahendite, toiduvalmistamisnõude ja töövahendite valmistamiseks. Paiksed rahvad valmistasid tohust esemeid, mis olid seotud transportimisvajaduse, koriluse, jahinduse, kalastamise, põllumajanduse ja karjatamisega. Põhja-Ameerika indiaanlased kasutasid kasetohtu eluasemete katteks, kanuude ehitamiseks ning mitmesuguste tarbeesemete valmistamiseks (Butler, Hadlock 1957: 4).

Maailma tohutööd võib jagada kasutatud tehnoloogia alusel kolme rühma: kultuurid, kus esemeid punuti tohuribadest ehk sugadest (siia kuuluvad Soome, Valgevene ja Venemaa alad kuni Uuralini); teiseks kultuurid, kus esemeid valmistati suurest tohulehest ehk palakast (Venemaa Siberi-osa, Hiina, Ameerika Ühendriikide põhjaosa ja Kanada alad); ning kolmandaks kultuurid, kus olid kõrvuti levinud mõlemad tehnikad (Norra, Rootsi, Eesti, Läti ja Leedu alad). Selline jaotus tuleneb kasetohtu omadustest konkreetsetes piirkonnas. Seal, kus toht on õhem, pehmem ja elastsem, on kasutusel olnud punumistehnika. Siberis, Põhja-Ameerikas ja Põhja-Hiinas on kasetoht paksem ja tihedam ning seetõttu sobib paremini kasutamiseks palakana.

Kasetohust tarbeesemete valmistamistehnoloogia põhjal pakkus sarnase jaotuse välja ka Fišman (1992: 137). Ta tõi välja, et ka ühe eseme valmistamisel võidi kasutada kolme töövõtet: tohupalakast õmblemine, labases või

Foto 7. Diagonaalpõimes viisk
TM 3186:318 A 126:318.
Foto: Eero Heinloo (Tartu Linnamuuseum).

Foto 8. Punutud kõristi
TM 3186:2333 A 126:2333.
Foto: Eero Heinloo (Tartu Linnamuuseum).

diagonaalpõimes² punumine või kombineeritud tehnika, mille puhul eel-poolnimetatud võtteid kasutati koos muude materjalide ja tehnikatega. Eestis tehti tohutööd nii sugadest, tohupalakast kui ka kombineeritud tehnikates. Tohupalakast ja kombineeritud tehnikates valmistati mitmesuguseid vakku, toeskeid³, silindrilisi soolatoose, torbikuid, tubakatoose jm; samal ajal kui korve, märsse, märsskorve, noatuppesid, luisuvutlareid, küünlatoose, soolatoose ja viiske punuti.

Tohu-, paju- või niinesugadest punumine oli levinud kogu Põhja-Euroopas. Valonen arvates võis kasetohust punumine tekkida varakeskajal (Valonen 1952: 298), kuigi Euroopas on juba varasemast kiviajast teateid, mis kinnitavad tohusoa sidumist tööriistade ühenduskohtade ümber ja tohu mähkimist muudest materjalidest tarbeesemete ümber. On kindlaks tehtud, et labase põime tehnika on diagonaalpõimest varasem, kuid 19.–20. saj oli punumistehnikate levikualadel valdavaks diagonaalpõime kasutamine. (Fišman 1992: 144) Eesti muuseumite kogudes punutud tohtesemete hulgas on valdavalt diagonaalpõime tehnikas esemed. Labases põimes on valmistatud mõned soolatoosid ja suurem osa viiske.

Põhja-Euroopas punuti peamiselt mitmesuguseid kotilaadseid esemeid. Kõige suurema rühma neist moodustavad diagonaalpõimetehnikas lakaga suletavad punutud paunad ehk märsid (foto 1), mida kasutati enamasti pike-matel teekondadel. Neid kanti kas kahe kandmega seljas või ühe kandepaelaga üle õla (Valonen 1952: 127–130). Märsid olid levinud väga laial alal:

2 Labane põime on punumistehnika, mille puhul tohurivad paiknevad eseme põhja suhtes 90° nurga all; diagonaalpõime puhul on sugade ja eseme põhja nurk 45°. Neid termineid ei esine varasemates tohutööd käsitlevates allikates, nende loomisel võeti eeskujuks tekstiiliterminid.

3 Toesk (tuesk) on umbse kerega torbik.

Skandinaavia maades Norras ja Rootsis, soome-ugri rahvastel Soomes, Eestis, Karjalas, Vepsamaal, Komis, Udmurtias, venelastel mitmes Venemaa oblastis ning vähesel määral Lätis (Valonen 1952: 122; Fišman 1992: 144; Rattasepp 2014: 32). Muude maade kõrval olid ka Eestis tuntud labases põimes valmistatud nn märsskorvid, mille puhul kasutati tohu kõrval ka haava- ja männikisu (foto 2). Peamiselt Loode-Venemaal olid kasutuses diagonaalpõimega segatehnikas ümmarguse kaanega suletavad märssid (foto 3). Teise suure punutud kandenõude grupi moodustavad mitmesugused diagonaal- või labases põimes seene- ja marjakorvid (foto 4). Kolmandasse rühma kuuluvad tänapäevase toidukoti sarnased esemed ei olnud kuigi laialt levinud. Neli sellise koti näidet (foto 5) leiab Novgorodi Riikliku Ühendatud Muuseum-Kaitseala etnograafiaosakonnast.

Eesti tohtmärsside ajalooline ülevaade

Teadaolevalt kõige vanem seniajani säilinud Eesti märss (ERM 5889) pärineb esemekirjelduse järgi aastast 1710 (foto 6). Märsside kasutamise varasema ajalooga kohta pole kuigi palju andmeid. Eesti arheoloogiline tohumaterjal on üsna napp ja enamik leide kinnitavad kasetohtu kasutamist tohupalakana. Kõige arvukamalt on avastatud tohulehe sisse pakitud või tohuvakas olnud peitleide, mis pärinevad 10.–15. sajandist (Tõnisson 1962). Mõned punutud esemed on leitud arheoloogiliste kaevamiste käigus Tartust. Näiteks 2006. aastal on kaevamiste käigus välja tulnud kaks hästi säilinud punutud eset keskaegsest Tartust – diagonaalses põimes punutud viisk (foto 7) ja punutud kõristi (foto 8). (Haak 2007: 64) Kuna hansalinnade vahel olid tihedad kaubanduslikud ja kultuurilised suhted, on põnev mainida, et Novgorodi ajaloomuuseumi püsiekspositsioonis on suurepäraselt säilinud väiksemat mõõtu märss (foto 9), mis on pärit 11.–15. sajandist ning meenutab oma kujult, sugade laiuse ning arvu suhte poolest Eesti ala hilisemaid märsside.

Ali Kõrva hinnangul levisid märssid võrdlemisi kitsal alal – Torma (Avinurme), Simuna, Viru-Jaagupi ja Lüganuse kihelkonnas (Kõrv 1931: 28). Eesti muuseumide märsside levikuline jaotus näitab siiski palju laiemat pilti, kuid suurem osa jääb tõepoolest Lääne- ja Ida-Virumaa ümbruskonda

Foto 9. 11.–15. saj märss Novgorodi Ajaloomuuseumi püsiekspositsioonis, u 120 x 210 x 400 mm, soa laius 27 mm. *Vladimir Jarõši foto.*

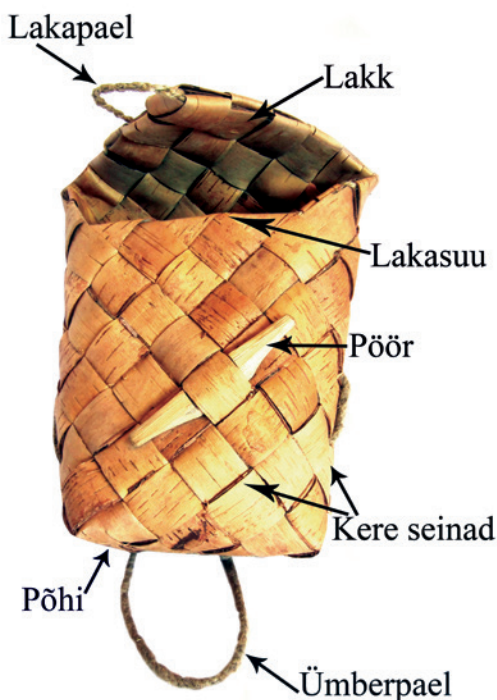

Foto 10. Märsi osad.
Andres ja Imbi Rattasepa joonis.

(vt joonis 1). Esemete kirjelduse ja suuliste ülestähenduste põhjal võime järeldada, et Eestis jäi märsside aktiivne kasutamisaeg 19. sajandi ja 20. sajandi esimeste kümnendite vahele, kuid paiguti – näiteks Avinurme piirkonnas – kasutati neid veel 1930. aastateni:

Praegu võib teda veel igast perest leida, kuid kaevatakse nende tegijate puuduse üle – noored ei mõistvat teha (Kõrv 1931: 28).

Märsside kasutamine oli seotud peamiselt moonatööga. Lisaks moonatöölisele kandis märsse karjased ja kalamehed; samuti Avinurme mehed riistakaubale⁴ minnes. Märss oli peamiselt mõeldud toidumoonakaasavõtmiseks. Teomehe või karjase leivamärssi pidid ära mahtuma hapupiimapudel, leib, või ja silgud väikese puukarbiga. Avinurme meestel pidi riistakaubal suurem märss kaasas olema, millesse mahtus mitme päeva toit. Kasutusel olid suuremat sorti kalamärssid, mis pidasid vett ning mahutasid

15–16 kg kala. On teada juhtum, kui märsiga käidi viina toomas – ühte märssi mahtus kuni 10 pudelit viina (ERM EA 83:132).

Märsside valmistati oma pere tarbeks ise või osteti laadalt. Avinurmes elanud Anella Jalakas (sünd. 1913) on meenutanud, et tema pilpameistrist isa valmistas kasetohust viiske, võikarpe ja märsse nii oma pere kui sõprade tarbeks. Anella mäletab, kuidas nad koos teiste lastega, viisud jalas ja märss seljas, metsas ning karjas käisid (VM Rattasepp, Rennu 2012). Märsse sai osta näiteks Jõelähtme, Rakvere, Tapa ja Viitna laadadelt (ERM EA 83:132; ERM A 566:884; EVM E 108:39). Tsaariajal oli ühe märsi hind 40–50 kopikat, väiksemal 15–20 kopikat (ERM EA 83:164). Müüjateks olid peamiselt Torma kihelkonna Avinurme ümbruse märsimeistrid, kuid väidetavalt oli ka Kuusalu kihelkonnas Kolga rannas meistreid, kes valmistasid märsse müügiks (ERM EA 83:132). Avinurme oli tuntud eelkõige oma puutöönduse ja puutöömeistrite poolest ning seal olid terved külad spetsialiseerunud mõne puuriista valmistamisele (Viires 2009: 224). Kuid selle kõrval oli Avinurmes

4 Avinurmes on peamiseks tooteks olnud *riistad* ehk lihtsad igapäevased puunõud (Viires 2009: 232).

Joonis 1. Märsside kasutamispirkonnad. 38 % uuritud määrsside kasutamispirkond on teadmata. Koostajad: Andres ja Imbi Rattasepp. Kaardi koostamisel on kasutatud www.regio.ee/kihelkonnakaarti.

arenenud ka tohutööndus ning sealsed tohumeistrid valmistasid müügiks peamiselt määrssi ja soolatoose. Märssimeistrid on teada Vadi, Enniksaare ja Maetsma küladest: Enniksaare külas tegeles tohutööga isa poegadega (ERM EA 83:164; ERM EA 54:239–247); Maetsma külas olid tuntuimad vennad Koppelid. Vanem vend Kaarel Koppel demonstreeris oma tohutööoskusi 1947. aastal Ants Viiresele, kes toetus saadud teadmistele oma raamatus „Puud ja inimesed: puude osast Eesti rahvuskultuuris” (1975). 1961. aastal jagas Kaarel Koppel 91aastaselt oma teadmisi ka Iivi-Mai Vakkausiga (ERM EA 83:160–167).

1966. aastal loodud rahvakunstimeistrite koondis Uku turgutas lisaks mitmetele omaaegsetele käsitöökeskustele üles ka Avinurme puutöönduse. Üles leiti tohumeistrid, kellel olid veel vanad oskused meeles (Konsin 1972: 150). Üks meistritest oli Johannes Raja (sünd. 1903), kes valmistas lisaks määrssidele ka korve ja muid väiksemaid esemeid (VM Rattasepp, Rennu 2012; ERM UKU). Johannes Raja oli üks viimaseid, kui mitte kõige viimane Eesti traditsioonilise määrssi valmistamise kui pärandoskuse kandja (VM Rattasepp 2012).

Foto 11. Kereseinte lautimise nurgad A, B, C, D nelinurkse märsipõhja korral. Andres ja Imbi Rattasepa joonis.

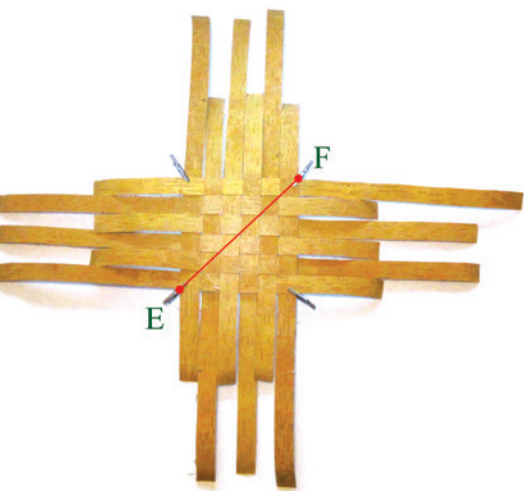

Foto 12. Kereseinte lautimise nurgad E ja F kahenurkse märsipõhja korral. Andres ja Imbi Rattasepa joonis.

Märsi konstruktsioon

Kõigil uuritud kasetohusugadest punutud lakaga märsidel on ühine konstruktsioon, mida võime nimetada **kereks**. Kere moodustub diagonaalpõime tehnikas omavahel kokkupunutud kasetohusugadest. Märsil on neli külge, mida nimetatakse kereseinteks, peale selle põhi, lakasuu ja lakk (foto 10). Ka teiste rahvaste märsid koosnevad samadest kereosadest, kuigi üldmõõdud, laka kuju, soa laius, põhja laius, pikkus, kere kõrgus, lakasuu laius, laka kinnitusviis, kandmed jm detailid võivad erineda. Uuritud märside punumisel on kasutatud sugasid laiusega 20–50 mm, kuid enamasti olid need 35–45 mm laiused.

Nii eestlaste kui teiste rahvaste märside **põhi** on valdavalt nelinurkne (foto 11). Uuritud märsidel moodustub põhja-aluse laius kuni kolmest ruudust, kuid valdavalt on ruute kaks (91 %). Kui kereseinte punumist ehk lautimist alustada põhja-aluse diagonaalnurkadest, on põhjal vaid kaks nurka ehk ruudud puuduvad (foto 12). Põhjaaluse pikkuse ruutude arv kõigub rohkem ning jääb kolme kuni kaheksa ruudu vahele; levinumad on 4 ruuduga (41 %), 5 ruuduga (25 %) ja 6 ruuduga (14 %) põhjad.

Üks oluline märsi konstruktsioonide-tail on avause alumisse ossa moodustuv horisontaalne serv ehk **lakasuu** (foto 10). Esineb üksikuid erandeid, kus horisontaalset serva asendab kolmnurkne. Varasemas terminoloogias selle osa nimetus puudub, käesolevas töös nimetame seda *lakasuuks* – nagu ka hariliku koti avaust nimetatakse

suuks. Märsi avaus ja lakk moodustavad justkui ühtse terviku, avaus läheb sujuvalt üle lakaks ning selle alumine serv on märsi suu alumiseks huuleks.

Märsi avaust sulgevat klappi nimetatakse **lakaks** (foto 10). Eesti märsidel on see enamasti kolmnurkse kujuga: laka tipp punuti lõpuni välja, mitte ei

Foto 13. Märss, millel on põnev ja ebatüüpiline lakatipu lahendus. Lakatipp on ühe ruudu võrra ära pööratud, kuid lakapaelad Eesti märssile omaselt lakka sisse punutud ning kahelt poolt väljaulatuvad otsad on omavahel nõõriks kokku punutud nõnda, et moodustub justkui puuduolev lakatipp. EVM E 108:42. *Vladimir Jarõši foto.*

keeratud sugasid mõne ruudu võrra varem ära, mis oli valdav naabermaades (vrd Valonen 1952: 124). Siiski on kaks erandit, mille põhikonstruktsioonis on lakatipu lahendus ebatüüpiline (ERM A 604:14; EVM E 108:42, foto 13).

Eestis kasutati märsilaka valmistamisel tehnoloogilist lahendust, millele pole seni tähelepanu pööranud ükski varasem uurija. Kõigile uuritud lakka-dele on sisse põimitud niine-, linataku- või puuvillane nõõr, harvemini nahast pael, mida nimetati *lakapaelaks* ning mida kasutati märsi sulgemiseks. See on Eesti märsside kohalik omapära. Mujal võeti laka serva punumisel kasutusse lisasuga, sest laka kolmnurkne või rombjas kuju tingib seal labase põime tehnika kasutamise. Eesti märsimeistrid leidsid, et lisasuga saab asendada nõõriga, mille lakast väljaulatuvaid otsi võib ühtlasi kasutada laka sulgemiseks. Novgorodi tohustuudio Novgorodi Kasetoht (*Новгородская береста*) põhi-koosseisu liige ja staažikas tohumeister Andrei Terentjev (2013) on niisuguse ainulaadse võtte selgitamiseks välja pakkunud tõenäolisena näiva lahenduse: lakapaela sissepunumise idee võib olla üle võetud labases põimes punutud niine- või kasetohtviiskude valmistamistehnoloogiast – nõõri punumine viisuserva sisse oli tavaline Valgevenes, Ukrainas, Soomes ja ka Eestis (Valonen 1952: 191, 199; Zelenin 1927: 269). Kui kasetohust viiske punuti peamiselt Kirde- ja Kagu-Eestis, siis niinest viiske valmistati ka mujal (Viires 1975: 115).

Kandenõõr ehk **kandepael** (ka *ümberpael*, ERM EA 54: 247) on muuseumikogudesse kuuluvatel märssidel säilinud erineval määral, kuid enamasti on see kinnitatud sarnasel viisil. Nõõr on pistetud sugade vahelt läbi ning kinnitatud põhja all, külgedel ja tagaseinas nii, selle abil on võimalik kanda märssi õlal. On omaette küsimus, kas Eestis kantigi märssi peamiselt õlakotina.

Foto 14. Kaarel Koppel demonstreerib tavalist märsi kandmise viisi üle ühe öla. Allikas: Viires 1975, foto 48.

Foto 15. Kandepaelast moodustatud öösiga märss, 140 x 340 x 400 mm, Andres Rattasepa etnograafilise märsi rekonstruktsioon (originaal asub Andres Rattasepa erakogus). Kuulub Novgorodi tohustudio Новгородская берестя метoодилisse fondi. Vladimir Jarõši foto.

Mujal, näiteks Soomes, Skandinaavias ja Venemaal kanti märssi valdavalt kahe kandepaela abil seljakotina seljas (Valonen 1952: 130–131).

Entsüklopeedilistes teostes ja sõnaraamatutes (Manninen 1993 [1925]: 35; EKSS 2009: 296) on märssi nimetatud seljakotiks või seljapaunaks. Ali Kõrv (1931: 4) sedastas, et märss on seljakott, mille külge käivad tohuribadest traksid või kandmed, toetumata oma väites üheleegi allikale või mainimata märsi kandmise võimalust üle öla. Ants Viires andis edasi Kaarel Koppeli (sünd. 1870) selgitused kandepaela paigaldamise ning kandmisviiside kohta:

Valmis märsile pannakse selgavõtmiseks veel külge nn ümberpael, mis torgatakse märsi külgedel ümber märsi sugade vahelt läbi. Märssi kantakse ümberpaelaga vasakul ölal (pead paelast läbi ei pisteta), nii et ta ripub puusa kohal selja pääl. Karjapoistel oli märss tihtipäälle ranitsa moodi seljas, et käed oleksid vabad ja võiks vabalt joosta. Vastavalt oli siis ka ümberpael seotud ranitsarihmade moodi (ERM EA 54:118).

Viires lisab aruandesse enda tehtud foto, kus Kaarel Koppel demonstreerib tavalist märsi kandmise viisi üle ühe öla (foto 14). Kandepaela nimetamine *ümberpaelaks* võib olla otseses seoses selle paigaldamisviisiga ümber märsi või märsi kandmisega ümber öla.

Mõlemat kandmisviisi kinnitab ka Vakkaus 1961. aastal samast piirkonnast ja arvatavasti ka samalt informandilt saadud info põhjal. Ranitsana kandmise tõestamiseks viitab Vakkaus EVMi märsile E17:5 (Vakkaus 1962: 115), kuid sama eseme inspekteerimine niisugust otsust ei kinnita: märsil on ainult üks kandepael. Nõutuks teeb asjaolu, et mitte ühelgi seni läbi uuritud Eesti ala märsist ei olnud kandepaelu, mis võimaldaks selle kandmist ranitsana.

Ühe kandepaela kasutamist toetab asjaolu, et valdavalt kasutasid Eesti alal märsse teomehed mõisa tööle minnes toidumoonas kaasavõtmiseks ning nende teekond ei olnud väga pikk ega märsi kandam ülearu raske. Seevastu karjalastel ja vepslastel olid märsid suuremad,

aga ka märssikandamid raskemad ja vahemaad pikemad (Valonen 1952: 132–145).

Etnograafiline ja kirjalik materjal annab kindlat alust väita üht – märssi kandmine üle öla oli Eesti aladele omasem kandmisviis kui kandmine ranitsana.

Eesti ala märsside tüpoloogia

Eesti märsside tüpologiseerimisel võtsime aluseks laka kinnitusviisid märssi kere külge. Sel moel on võimalik eristada nelja märssitüüpi.

- 1) **Kandepaelast moodustatud öösiga märss.** Märssikere esikülje alumisele äärelle sai kandepaelast moodustada poolaasa ehk öösi. Laka sulgemiseks seoti selle külge lakapaela ots (foto 15). Võrdluses teiste Läänemere maade ja Põhja-Venemaa märssitüüpidega märkis Valonen (1952: 124) selle Eestile ainuomaseks kinnitusviisiks. Ühtlasi moodustavad seda tüüpi Eesti märssid ühe suurima grupi (35 %).
- 2) **Puidust pööraga märss.** Lakk seotakse lakapaelaga kinni ümber puidust pööra (foto 16). Nii kinnitatakse suuremat osa läänemeresoome ja vene rahvaste märssidest. Tihti võimaldab kandepaela paigaldusviis laka sidumist ka öösi külge (vrd esimese tüübiga), ometigi on see varustatud ka puidust pööraga. Ühe uuritava märssi pööra pinnale on sisse lõigatud peremärk (EVM E 84:287). Ehkki peremärki oleks lihtne kanda soa pinnale, ei esine seda ühelgi uuritud märssil.
- 3) **Rõngja aasaga märss.** Selle tüübi puhul kinnitub lakapael niinest või muust materjalist rõngja aasa külge (foto 6). Aas on paigaldatud soa alt läbi nagu puidust pööradki. Seda kinnitusviisi ei saa pidada Eestile tüüpiliseks, kuna on vaid kolm seda tüüpi märssi. Aas oli ühel juhul nahast, teisel nõorist ning kolmandal niinest.
- 4) **Kinnituseta märss.** Neljandaks tüübiks liigitasime tinglikult kõik märssid, millel puudus võimalus lakapaela kinnitamiseks. Selliseid märsse oli kõige rohkem (36 %). Põhikonstruktsiooni osas ei erine need märssid teistest märssitüüpidest. On võimalik, et neil märssidel ei seotudki lakka kinni nagu ka Venemaa märssidel. Teisalt on võimalik, et lakapael seoti kokku põhja külge kinnitatud nõoriga, mis on aja jooksul kadunud. Valoneni sõnul on niisugune kinnitusviis esinenud Eestis, Komimaal ja Marimaal (Valonen 1952: 124). Ometi tekib küsimus, kuidas on kõigil neljanda tüübi märssil nõor hävinenud.

Foto 16. Puidust pööraga märss, 150 x 330 x 360 mm, Andres Rattasepa rekonstruktsioon, aluseks ERM A 639:6. Imbi Rattasepa foto.

Foto 17. Luust luda ja nõelik. ERM A 366:33. Foto: www.muis.ee.

Märsside valmistamisprotsessi etapid

Meie eesmärgiks oli teha järgi kolme esimest tüüpi Eesti märssid, et selle kaudu taastada eestipäraste märsside valmistamisoskus ning anda kogu uurimusele oskustepõhine refleksioon. Protsess koosneb rekonstrueeritava märssi uurimisest, materjali varumisest ja ettevalmistamisest ning märssi valmistamisest.

Meistrile piisab, kui ta teab soa laiust, lauditavate sugade arvu, punumissuunda, kõrgust lakasuuni ning suu laiust. Nendest parameetritest ning põime tihedusest kujunevad märssi üldmõõdud. Kuidas meister ka ei pingutaks, on väga keeruline märssi üldmõõte millimeetri täpsusega tabada. Seda ei peaks liialt taga ajama ning kindlasti ei olnud see oluline varasematele meistritele, kellele oli kõige tähtsamaks märssi funktsionaalsus. Seda kinnitab ilmekalt asjaolu, et soad teritati silma järgi ühtlaseks ning ühel märssil võis soa laius kõikuda kuni 5 mm.

Tohutöö võlu seisneb selle lihtsuses. Põhilised tohutöö vahendid on tavalised majapidamisriistad (nt käärid ja terav nuga). Spetsiifilisi tööriistu – luda, nõelikut ja kutsikaid – on lihtne valmistada. **Luda** (*luida, luta*) tehti mõne looma sääreluust või kõvast ja libedast puidust (vahtrast, õunapuust, pihlakast, saarest). Luda on õhukese ja terava peitlikujulise otsaga ning tagantpoolt paksenev tööriist (foto 17). Luda laius on umbes 20–30 mm ja pikkus 100 mm (ERM EA 54: 243; ERM EA 83:161). Luda kasutati tohu varumisel pika tohuriba kiskumiseks puult. **Nõelikut** (*nõölik, nõölik*) valmistati samamoodi kui luda ning see näeb üldjoontes sarnane välja, kuid on teravam otsa ja ümarate servadega (foto 17). Nõelikut kasutati põimimistehnikas sugade teistkordsel põimimisel ehk *nõelumisel* (ERM EA 83:170). **Kutsikaks** nimetati otsast lõhestatud puuoksa, mida kasutati põimimisel sugade ajutiseks kinnitamiseks klambrina (ERM EA 54: 246; foto 18). Tänapäeval võib kutsikate asemel kasutada elektroonikapoes saadaolevaid klambreid, nn krokodille.

Kasetohu varumine, hoiustamine ja tööks ettevalmistamine

Tohu varumisel kisti tohtu enamasti veel kasvavalt puult. Juba 1891. aasta F. A. Brockhausi ja I. A. Efroni entsüklopeedilises sõnaraamatus on öeldud: *Kasetohtu kistakse mitte ainult juba langetatud puudelt, vaid märksa sagedamini veel kasvavalt puudelt. See ei takista neil edasi kasvamast, kui tohu kiskumise ajal ei kahjustata aluskoort, kuna prof K. E. Merklini uurimuse järgi asendub eemaldatud toht uuega 7–9 aasta jooksul* (Brockhaus, Efron 1891: 527). Kasetohu taastumist kinnitavad ka mitmed eestikeelsed allikad (Sõmermaa 1942: 51; Viires 1975: 88; Elliku, Sander 1999: 364). See

tuleneb kasekoore kihilisest ehitusest: pehme aluskoor koosneb elusrakudest; surnud rakkudest moodustub koore pealmine kiht ehk toht. Kuna kasetohu eemaldamisel jääb aluskoor puule alles, siis saab see edasi kasvada, sest just aluskoort mööda liiguvad kase kasvamiseks vajalikud toitained.

Ka tänapäeva tohumeistrid on sageli sunnitud tohtu võtma veel kasvavalt, kuid peatselt raiesse minevatelt puudelt. Peamine põhjus on see, et tohu varumise ja raieaeg ei lange kokku ning tänapäevane raietehnika muudab tohu kasutamiskõlbmatuks. Eesti seadused ei keela otseselt elavalt puult koore eemaldamist, kui see on kooskõlas säästva majandamise põhimõttega ja tohu varuja arvestab metsaomaniku õigustega ning saab temalt oma tegevuseks loa. (Rattasepp 2014: 35–38) Kuigi hoolikas tohu eemaldamine tähendab kasele vaid ajutist ebamugavust ega takista edasist kasvamist, peab tohuvaruja arvestama ühiskonnas kehtivate eetiliste, esteetiliste ning emotsionaalsete seisukohtadega. Seetõttu on kõige õigem eemaldada kasetohtu puudelt, mis on määratud aasta jooksul raiumisele. Viimasel viiel aastal, mil tohutöö populaarsus on Eestis pidevalt kasvanud, on välja kujunenud praktika, et kasetohtu varutakse kooskõlastatult era- või Riigimetsa Majandamise Keskuse puistutes, mis võetakse samal aastal lageraie korras maha (VM Rattasepp 2010–2013; Jarõš ilmumas).

Tohu kogumisel on väga oluline valida õige aeg. Eestis on kõige sobivam aeg tohu varumiseks mai, juuni ja juuli, ehk n-ö *mäha*⁵ aeg: *Õeldi, et kui esimest korda kevadel müristas, siis läks tohi lahti* (ERM EA 83:161). Tohu lahtioleku

Foto 18. Kasepuust kutsikad.
ERM A 531:21/1–4. Foto: www.muis.ee.

5 Mahlajooksu lõppemise järel tekib kase koore alla vedel pudrukord, mida nimetati mähaks (Viires 1975: 84). Vastavalt kutsutakse kasetohu puupoolset külge mähapooleks. Tohtesemetel jääb see enamasti väliseks küljeks.

Foto 19. Tohu kiskumine – Kaarel Koppel, 16.VII 1947. Avinurme v, Maetsma k, Palusaare t. *ERMi foto (ERM Fk 1089:59, allikas: www.muis.ee).*

märgiks on Kaarel Sõmermaa (1941: 51) andmetel kaskede õitsemine. On ka arvamusi, et tohtu sobib korjata ka muudel aastaaegadel:

Hea toht olla ka talvel sulaga lahti, mil seda samuti on võimalik puu küljest hõlpsasti kätte saada. Kui koor lahti pole, taotakse pii kirve põhjaga ümberringi ära või pannakse kuuma ahju, kus koor lahti läheb (Kõrv 1931: 4).

Selleks, et varuda heade omadustega tohtu, tasub teada, millist kaseliiki eelistada ja millise koosluse ning kasvukohaga puistut valida. Eestis saame valida vaid kahe looduslikult kasvava kasepuuliigi vahel, need on arukask (*Betula pendula*) ja sookask (*Betula pubescens*), mitmekesisust loovad nende vahelised hübriidid (Leht 2007: 81). Tarbetohu varumisel tuleks eelistada sookaske ja selle hübriide arukasega (Klevtsov 1996: 5, Jarõš 2000: 79). Üldiselt võetakse tohtu keskmises vanuses kaskedelt läbimõõduga 150–200 mm.

Sõmermaa (1942: 51) väitel tuleks parima kvaliteediga tohtu otsida kuiva mullaga kuuserikastes segapuistutes. Meie isiklik kogemus ning tuttavate meistrite arvamused kõnelevad teist keelt: pari-

mate omadustega kasetohu varumiseks tuleb valida segametsad, mille kooslusesse kuuluvad lisaks kasele lepp või haab. Puistutes, kuhu juhtub sekka kuusk või mänd, ei pruugi tohu mähapoolne pind olla puhas ega sile ning niisugusest koorest ei saa tarbetohu. Samuti on kasetohu omadused paremad, kui puistu asukoht ei asu kõrgendikul, vaid pigem madalamates mõõdukalt niiske pinna-
saga aladel angervaksa või naadi kasvukohatüübiga puistutes. Segametsas on kask sunnitud pürgima võraga ülespoole, mistõttu tüvi on pikk, sirge ja laasunud ning selle toht on enamasti väga heade omadustega. Puhastes kaasikutes kipuvad kasetüved olema okslikumad ja nende vahelt võib olla keerulisem sobiva kvaliteediga tohtu hankida. (VM Rattasepp 2010–2013)

Enne tohu kiskumist tuleb veenduda selle sobivuses. Selleks tuleb esialgu võtta kitsas prooviriba ning vaadata selle mähapoolse külje värvust. Parimate omadustega toht on helekollane. Kui toht on punane, tumepruun või neile lähedast tooni, kuivab see liiga kiiresti, on rabe ja punumiseks kõlbmatu. Löved ei tohi olla laiad ega sügavad ning toht ei tohi mõraneda, kui seda

piki lõve painutatakse. Tasub kontrollida ka tohu kihistumist. Pealmised kihid võiksid olla puhastamisel kergesti eemalduvad, kuid liiga õhukesteks kihtideks kihistuv toht on samuti ebasobiv. (VM Rattasepp 2010–2013)

Eesti tüüpi keskmise suurusega märsi valmistamiseks läheb tarvis veidi üle meetri pikkusi ja 30–45 mm laiuseid kasetohuribasid ehk tohusugasid. Varasemate uurijate andmeil kasutati nii Eestis kui ka naaberriikides märsside punumiseks pikki sugasid, mida võeti puult spiraalselt ülevalt alla (foto 19). Soa vajaliku laiuse tagamiseks kasutati eri paigus erisuguseid vahendeid ja nippe: see lõigati noaga eelnevalt ette; luda abil suruti suga rebenemiskoha juures alla. Soa laiuse tagamiseks võidi suga hoida pidevalt pinges suunaga allapoole – mida laiemat suga taheti saada, seda enam see alla suruti. (Valonen 1952: 8–13) Kistud tohusuga keerati kohe metsas keraesse valge tohupoolega väljapoole. Keraesse võidi keerata üks suga teise järel ja niisugused kerad võisid kaaluda 5–10 kg. (ERM EA 83:161) Hea meister varus ühel hooajal 50 ja enam kera (Jarõš, Hoppe, Widess 2009: 25). Enne punumist lõigati soa servad noaga ühtlasemaks. Seda nimetati soa teritamiseks või viilamiseks (ERM EA 54:239; ERM EA 83:161–163).

Tänapäeva Venemaa meistrid kasutavad märsi punumiseks valdavalt tohupalakast lõigatud lühemaid sugasid, mis on täpselt nii pikad, kui tohupalaka laius lõvede pikisuunas lõigata võimaldab. Ei ole teada, et tohupalakast oleks lühemaid sugasid lõiganud 19. sajandi või 20 sajandi alguse Eesti meistrid. Teame aga, et palakast lõigatud sugadega töötas rahvakunstimeistrite koondise Uku aegne Avinurme märsimeister Johannes Raja (sünd. 1903) (VM Rattasepp 2013: Sapar). Mehe sünniaastat arvestades võiks ju tema kasutatud meetodit seostada Torma kihelkonna vanema aja tohumeistritega, kes valmistasid märsse müügiks. Kuigi ühegi allika abil seda enam kinnitada ei ole võimalik, võtkem see hüpotees siiski kaalumisele. Kuna Torma kihelkonna meistrid valmistasid märsse laatadel müümiseks, tasub küsimust vaagida tootmisloogika vaatenurgast. Tohumeistrite pere üks laadakoorem võis koosneda kuni 50 märsist (ERM EA 83:164). Praktilisest kogemusest teame, et keskmise suurusega märsi valmistamiseks kulub umbes 1,5 m² tohtu, 50 märsi valmistamiseks kuluva tohu kogus on seega u 75 m². Sellise koguse tohu varumisele ning ettevalmistamisele võib kuluda kolmandik märsi tegemiseks kuluvast ajast. Palakast lõigatud sugade varumine võtab vähem

Foto 20. Põhja aluse määramine ruutude abil. Andres ja Imbi Rattasepa joonis.

Foto 21. Märsi kõrguse põhjast lakasuuni ja lakasuu laiuse määramine. Andres ja Imbi Rattasepa joonis.

aega, samuti on niiviisi saadud soad ühtlase laiusega. Niisugune märss on korrektse ja pehmema välimusega, mis on müügieseme puhul oluline. Lühema soa kasutamise miinuseks on selle jätkamise vajadus. Üht soajätkamise võimalust kirjeldab Vakkaus järgnevalt:

... jätkati nii, et ots peideti silma alla – siis ei paistnud jätkukoht väljagi (Vakkaus 1962: 167). Eesti ala märsside valmistamisel kasutati valdavalt laiu, 3–5 cm sugasid. Mida laiem suga, seda väiksem on sugade ning nende jätkamiste arv, millest tulenevalt väheneb ka märsside valmistamisele kuluv aeg.

Kasetohtu varumisel palakana tuleb teha noaga tüvele pikilõige, mis läbib tohtu, kuid jätab aluskoore terveks. Kui toht eemaldub halvasti, võib pikilõike ülemisse ja alumisse otsa teha lisaks kaks ristisälku. Pikilõike üht serva tuleb noaga aidata ning tohtu otsast kinni võttes tõmmata tohupalakas ringselt tüve ümbert lahti.

Tohtu võtmisel palava juunikuu ilmaga võib selle mähapoolne külg olla märg, seega tuleb lasta tohtul enne kokkupakkimist veidi kuivada, vältides ülekuivamist. Tohtu võib kuivatada metsas, laotades palakad mõneks minutiks laiali. Siiski pole tavaliselt eraldi kuivatamine tarvilik, sest toht kuivab piisavalt puhastamise ja sorteerimise käigus. Kasetohtu ei ole soovitatav varuda vihmade ilmaga. Kogenud meistrid eraldavad tohtu kihte vajaliku paksuseni, sorteerivad ning ladustavad hoiustamiseks. Puhastatud tohtu saab hoiustada suuremates pakkides raskuse all. Kui meister teab täpselt, kui palju ta lähiajal punub, siis võib tohtu hoiustada ka valmislõigatud sugadena, sidudes need kokku kümnestesse pakkidesse. Hoiustatud kasetoht kuivab üle 1–3 aasta jooksul, hapraks muutunud tohtuga töötamine on väga keeruline. Elastuse kadumise korral võib tohtu leotada sooja vees või punuda otse sooja vee kausis. Pärast seda tuleb lasta valmis esemel kuivada.

Märssse on võimalik valmistada nii puult spiraalselt võetud pikkadest sugadest kui ka palakast lõigatud lühematest sugadest. Kuna meil ei õnnestunud varuda tohtu pikkade sugadena, nagu seda tehti vanasti, pidime kasutama Johannes Raja lühikese soa meetodit. Kuigi see ei mõjutanud ülejäänud tööprotsessi, on meil plaan tulevikus valmistada märssse ka pikkadest sugadest, et kahte meetodit täpsemalt võrrelda.

Eesti märsitiübi valmistamise põhilised etapid ja töövõtted

Käesoleva artikli maht ei võimalda märsside valmistamist põhjalikult edasi anda, seega piirdume vaid peamiste etappide üldkirjeldusega.

Märsi põhja-aluse ladumist ja kereseinte punumist nimetatakse *lautimiseks* (ERM EA 54:239). Seejärel keeratakse soad tagasi ning alustatakse teistkordset läbipunumist ehk *nõelumist* (ERM EA 54: 245). Märsi valmistamist alustatakse alati põhja-aluse lautimisest. Sugade arvust ja soa laiusest sõltuvad põhja ja valmismärsi mõõdud. Põhja-aluse lautimiseks vajalikku sugade arvu saab määrata valmisoleva märsi põhjal, kui liita kokku ruudud põhja laiuse ja pikkuse nurkade vahelisel joonel (foto 20). Kui põhja üldmõõt moodustub ruutudest suhtes 2:4, siis on põhja lautimiseks vajalik sugade arv vastavalt 6+6 ehk 12 suga. Põhjaruutude 1:7 puhul läheb tarvis 8+8 ehk kokku 16 suga.

Näitemärsi alus on 2:4 suhtega (foto 20) ning selle lautimiseks peab valima 12 võimalikult pikka suga. Palakast lõigatud sugade pikkus võib olla 600–700 mm. Soad tuleb omavahel kordamööda risti kokku põimida, nii et moodustub korrapärane ristkülikukujuline põhi. Mähapoolne osa peab jääma suunaga ülespoole. Kui tegemist on lühikeste sugadega, mille jätkamine on vältimatu, tuleb soad lautida nii, et väljaulatavate otste pikkused oleksid vaheldumisi erinevad (fotod 11 ja 12). Põhja-aluse nurgad kinnitame kutsikate või krokodillidega.

Märsi valmistamine jätkub **kere seinte lautimisega**. Nelinurkse 2:4 põhja korral alustame seinte lautimist, painutades diagonaalnurkadest omavahel risti kokku soad nr 2 ja 3 (foto 11). Seejärel jätkame kõigi sugade järkjärgulist kokkupõimimist ülespoole. Kere lautimisel peab mähapool jääma sissepoole ning tohu valge külg väljapoole. Lühemate sugade kasutamisel ja nende katkemise korral tuleb neid uute sugadega jätkata. Selleks tuleb uue soa ots asetada jätkatavale soale ja kinnitada kahe viimase ristioleva soa vahele. Punumist tuleb jätkata esiseinal kuni lakasuuni, tagaseinal võib punuda veidi kõrgemale.

Kui oleme saavutanud lakasuu kõrguse, peame soad esiseina keskkohast pöörama diagonaalselt tagasi ning samal

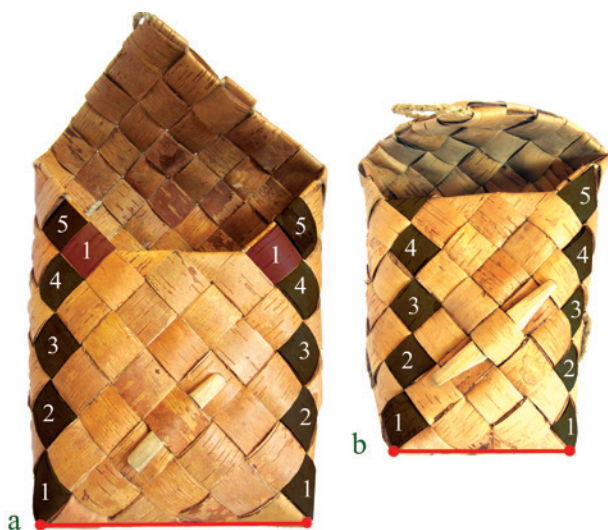

Foto 22. Sümmeetria määramine ruutude abil: vasak – sümmeetriline, parem – asümmeetriline. Andres ja Imbi Rattasepa joonis.

ajal moodustuva lakasuu serva alla **paigaldame lakapaela** keskpunkti. Lakasuu kõrguse arvestamist juhendab foto 21 ning sümmeetriat põhjanurkade suhtes jälgime fotol nr 22 näidatud viisil. Lakasuu juurest liigume moodustuva laka äärt pidi, painutame soad risti ümber lakapaela ning alustame läbipunumist ehk nöelumist. Tehnika meenutab labast põimet, kuigi serva moodustamiseks kasutame lisasoa asemel nööri. Sel viisil punume laka kuni tipuni, jättes lakapaela otsad välja. Esimese märsitüübi puhul tuleb lakapaela otsad vabaks jätta 700 mm pikkuselt, teise ja kolmanda puhul piisab umbes 500 mm-st.

Kui märsi kere on lauditud, lakapael paigaldatud ning soad ära pööratud, tuleb kogu kere läbi punuda ehk nöeluda, kasutades abivahendina nöelikut. Nöelumise järel ei tohi paista ühtegi tohu valget osa: tohu mähapoolne külj jääb peale nii märsi sise- kui välisküljel. Valmis märsi kere koosneb neljast kihist tohust. Viimaks tuleb väljaulatuvad soatsad noaga eemaldada.

Kokkuvõte

Eesti muuseumikogude kasetohust tarbeesemetest kõige suurema grupi (u 190 eset) moodustavad kasetohulintidest ehk -sugadest punutud lakaga suletavad märsid. Kuigi märss ei ole täiskasvanud eestlasele päris tundmatu ese ning varasem etnograafia on selle vastu huvi tundnud, pole märsse seni põhjalikult uuritud.

Käesolevas artiklis pakkusime esimesena välja Eesti ala märsside tüpologia. Laka fikseerimisviisi alusel tõime välja neli märsitüüpi. Esimesel märsitüübil on teadaolevalt vaid Eestis kasutuses olnud kinnitusviis – lakanöör seotakse kandepaelast moodustuva öösi külge. Teist tüüpi märssidel kinnitatakse lakapael analoogselt naaberriikide märssidega puidust pööra külge. Kolmandat tüüpi märsse leidsime vaid kolm – neil seoti lakapael niinest, nöörist või nahkpaelast moodustatud rõngja aasa külge. Neljandasse rühma paigutasime märsid, millel ei olnud ühtegi märki laka kinnitamisvõimalusest. Oletasime, et sellel tüübil lakka ei seotudki kinni või – vähetõenäolise variandina – seoti see põhja külge kinnitatud nööri külge, mis on kõigil märssidel aja jooksul ära kadunud.

Eesti ala märsside uurimisel täheldasime, et kõigil lakkadel on sissepunutud nöör ehk lakapael. See on omapärane ja ainulaadne lahendus, mis ei ole iseloomulik ühelegi naabermaa märsile, kus laka serva punumisel kasutatakse lisasuga. Usume, et omapärane lakapaela sissepunumise idee võis olla üle võetud labases põimes punutud niinest või kasetohust viiskude valmistamistehnoloogias, kus nööri serva sisse punumine oli tavaline.

Et anda uurimusele oskustepõhine refleksioon, tegime läbi kolme esimest tüüpi märsi valmistamisprotsessi. Kirjeldasime seda protsessi rekonstrueeritava märsi uurimisest kuni eseme valmimiseni. Loodetavasti on uurimusest kasu Eesti tüüpi märsside valmistamisoskuse taastekkele.

Andres Rattasepp. Meelis Kihulase foto.

Andres Rattasepp (sündinud 1970) on õppinud Tallinna Pedagoogikaülikoolis kunstiõpetuse ja joonestamise õpetaja erialal ning talle on 2003. aastal omistatud BA kraad kunstiõpetuses. 2014. aastal kaitses ta TÜ Viljandi Kultuuriakadeemias magistritöö, mille üheks kõrvalsaaduseks on ka käesolev artikkel. Andres on töötanud teatris, animatsiooni-studios, korraldanud mitmesuguseid kultuuri- ja kunstisündmusi, juhendanud täiskasvanuid Tartu Rahvaülikoolis ning mitmetes õpitubades. Alates 2003. aastast töötab põhikooli töö- ja tehnoloogiaõpetuse õpetajana. Käsitöö vallas on põhihuviks olnud keraamika, klaasitöö ja metallhistöö, viimastel aastatel rohkem puukujude saagimine ning tohutöö.

2010. aasta jaanuaris asutas abikaasa Imbiga MTÜ Palupera Käsitöökoda. Käsitöökoja esimene suur ja nüüdseks edukalt lõpule jõudnud ettevõtmine on vana Palupera kaupluse piirkondlikuks käsitöökeskuseks projekteerimine. Keskuse rajamisele lisaks tegeleb ühing õpitubade

korraldamise ja läbiviimisega, täidab käsitöötellimusi, osaleb kogukonna elus.

2013. aasta mais tunnustas Valgamaa Rahvakunsti ja Käsitöö Keskseks Andrest pärandihoidja hõbesõlega 2012. aasta väljapaistvaima sündmuse korraldamise eest, milleks oli Pärandtehnoloogia sügiskooli korraldamine 2012. aastal Pedajamäel. Alates 2014 käsitöö kutsekomisjoni liige.

Andres Rattasepp elab Palupera külas Valgamaal.

Vladimir Jarõš juhendamas töötuba Loodi puutöömõisas 2013. Andres Rattasepa foto.

Vladimir Jarõš sündis Venemaal Karagandas 1954. aastal. Elukutselt muusik. 1993 asutas stuudio „Novgorodi kasetoht”, mille juhina tegutseb tänini. Kõik kasetohukäsitöösse puutuv on ka ta peamine uurimisteema. Rahvusvahelises mõõtmes tunnustatud käsitööõpetaja, korraldanud meistriklasse ning õpitubasid paljudes riikides. 2010. aastal kaitses kandidaadiväitekirja teemal „Kultuurilis-arenguline keskkond traditsiooniliste rahvapäraste oskuste õpetamiseks täiskasvanutele”.

Allikad

- Ågren**, Katarina, **Lundholm**, Karin 1981. *Näverslöjd*. Västerås: ICA bokförlag.
- Brockhaus**, F. A., **Efron**, I. A., 1892 = Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. *Энциклопедический словарь*. Т. 3А. Кн. 6. СПб.
- Butler**, Eva L., **Hadlock**, Wendell S. 1957. *Uses Of Birch-Bark In The Northeast*. Bar Harbor, Maine: The Robert Abbe Museum.
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2009.
- Elliku**, Jüri, **Sander**, Heldur 1999. Iseäralikud kased. – *Eesti Loodus*, nr 6.
- Fišman**, Olga 1992 = Фишман, О. М. Берестяная утварь русского и финно-угорского населения в XIX–XX вв. – *Сборник Музея антропологии и этнографии*, вып. 45, lk 136–151.
- Haak**, Arvi 2007. Puu- ja tohutööd. – *Pudemleid keskaegsest käsitööst Tartus. Näituse „Manu et mente. Käte ja mõistusega” kataloog*, lk 59–68.
- Jarõš**, Vladimir, **Hoppe**, Flo, **Widess**, Jim 2009 = Яриш, Владимир, Хоппе, Фло, Видесс, Джим. *Plaited Basketry with Birch Bark*. New York: Sterling.
- Jarõš**, Vladimir 2000 = Владимир Ярыш. Не всякое лыко в строку. – *Великий Новгород: Альманах НовГУ им. Ярослава Мудрого*, 3, lk 78–82.
- Jarõš**, Vladimir (ilmumas). Traditsioonilise tohutöö taaselustamine Eestis. Ühe vabaharidusliku õppeeksperimenti lugu. – *Studia Vernacula* 2015.
- Klevtsov**, Vladimir 1996 = Клевцов, Владимир. *Иванович Плетение из бересты: 50 полезных изделий*. Ленинград: Лениздат.
- Konsin**, Kalju 1972. Rahvakunstimeistrite koondis „Uku”. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat nr 26*. Tallinn: Valgus, lk 149–169.
- Leht**, Malle 2007. *Eesti taimede määraja*. Tartu: Eesti Maaülikool.
- Manninen**, Ilmari 1993 [1925]. *Etnograafiline sõnastik. Eesti ajalise vanavara põhjal*. Tartu: Loodus.
- Manninen**, Ilmari 2009 [1927]. *Eesti rahvariiete ajalugu*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Parts**, Priit-Kalev, **Rennu**, Madis, **Jõeste**, Kristi 2013. Sissejuhatus. – *Lugusid materjalidest. Studia Vernacula*, lk 10–22.
- Saareste**, Andrus 1959. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat 2*. Stockholm: Vaba Eesti.
- Sirel**, Heiki 1975. *Rahvakunstimeistrite koondis „Uku”*. Tallinn: Perioodika.
- Sõmermaa**, Kaarel 1942. *Puukoor ja taimparkained: puukoore majanduslik tähtsus ja parkainete kogumine*. Tallinn: Agronoom.
- Zelenin**, Dmitri 1927. *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin, Leipzig: Gruyter.
- Tõnisson**, Evald 1962. Eesti aardeleiud (9.–13. sajand). – *Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik 2*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, lk 182–262.
- Valonen**, Niilo 1952. *Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindenstreifen unter besonderer Berücksichtigung finnischer Tradition*. Vammala: Tyrvään Kirjapaino Osakeyhtiö.
- Viires**, Ants 1975. *Puud ja inimesed: puude osast Eesti rahvuskultuuris*. Tallinn: Valgus.
- Viires**, Ants 2009 [1960]. *Rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade*. Tallinn: Ilo.

Käsitöökirjalised allikad

- Kõrv**, Ali 1931. *Puukoorenõud*. Proseminaritöö etnograafias. Tartu. Käsitöökirjanduse ERMi arhiivis.
- Rattasepp**, Andres 2014. *Eesti ala kasetohust punutud märsside eripärad, valmistamine ning tänapäevased rakendamisvõimalused*. Magistritöö. Viljandi: TÜ VKA rahvusliku käsitöö osakond. Käsitöökirjanduse ERMi raamatukogus.
- Terentjev**, Andrei 2013. suulised andmed – Andrei Terentjevi vestlus autoritega Novgorodi tohustudios Novgorodi Kasetoht 25.12.2013. Märkmekirjanduse autorite valduses.
- Vakkaus**, Iivi-Mai 1962. *Rahvapärane puukoore- ja juuretöö Eestis*. Diplomitöö. Tartu: TRÜ NSVL Ajaloo Kateeder. Käsitöökirjanduse ERMi raamatukogus.

Arhiiviallikad

ERM 5889. Kasetohust märss, Kõpu, eseme kirjeldus kinkija Tõnis Kahu teabe põhjal.

ERM A 366:33. Luust luda ja nöelik.

ERM A 531:21/1–4. Kasepuust kutsikad.

ERM A 604:14. Kasetohust märss, Lüganuse khk.

ERM EA 54. Ants Viires 1947, 1949. Ülevaade kodutööndusest Avinurme vallas Jõgevamaal, lk 118–247.

ERM EA 83. Ivi Vakkaus 1961. Teatmematerjal Risti, Harju-Madise, Harju-Jaani, Jõelähtme, Kuusalu, Jüri, Kose, Kanepi, Urvaste, Rõuge, Simuna, Torma ja Iisaku kihelkonnast, lk 119–174.

ERM Fk 1089:59. Tohu kiskumine – Kaarel Koppel, 16.VII 1947, Avinurme v, Maetsma k, Palusaare t.

ERM UKU = Rahvakunstimeistrite koondise Uku tootekartoteegi kasetohust esemete tootekaardid KN 29.08.1969 ja KN 21.02.1974.

EVM E17:5. Kasetohust märss, Haljala khk.

EVM E 84:287. Kasetohust märss, päritolu teadmata.

Andres Rattasepp. Meelis Kihulase foto.

EVM E 108:39. Kasetohust märss, Rakvere khk, eseme kirjelduses kinkija Tompsi teabe põhjal.

EVM E 108:42. Kasetohust märss, Rakvere khk.

Autorite välitöömaterjalid

VM Rattasepp, Andres 2010–2013 = Andres Rattasepa välitöömärkmehed 2010–2013. Asuvad autori valduses.

VM Rattasepp, Andres, Rennu, Madis 2012 = Andres Rattasepa ja Madis Rennu 31.07–4.08.2012 Avinurmes ERMi korraldatud välitöö materjalid (intervjuu salvestus ja litereering). Asuvad ERMis ja intervjuueerijate valduses.

VM Rattasepp, Andres 2013: Sapar = Andres Rattasepa telefoniküsitlus Johannes Raja tütrepoja Raudo Sapariga 2013 aasta detsembris. Intervjuu märkmehed asuvad ERMis ja intervjuueerija valduses.

Artiklis kasutatud lühendid

ERM EA – Eesti Rahva Muuseumi etnograafiline arhiiv

ERM A – Eesti Rahva Muuseumi esemekogu

ERM Fk – Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

EVM E – Eesti Vabaõhumuuseumi esemekogu

Estonian Birch-bark Satchels: Particularities and Weaving Techniques

Abstract

The largest group of birch-bark items in the collections of Estonian museums (around 190 objects) consists of “satchels” woven from strips of birch bark, and closable with a flap. (In English, there is no exact equivalent for the Estonian term mārss, which denotes a container for food, woven out of birch bark, and carried on the back.) These satchels were used mainly in the 19th and the first half of the 20th century in northern Estonia.

Mārss (birch-bark satchel) with an exciting and atypical cover (EVM E 108:42). Photo by Vladimir Jarish.

The purpose of this article is to provide a brief historical overview of such items as found in Estonian areas, and also to confirm, through comparative analysis with analogues from neighbouring areas, the uniqueness of the technological solutions used to weave them. As far as we know, there is today no birch-bark weaver, who carries on the traditions of his predecessors, so we had to reconstruct the skill, starting by weaving some satchels based on those in the ethnographic collections, which also allowed us to analyze this type of object from the perspective of the requisite skills.

The article offers fascinating data about birch-bark satchels, birch bark crafts in general, and heritage culture. Such knowledge is essential for those who wish to weave Estonian-style birch-bark satchels; it is also useful for stewards of the museum collections who wish to supplement their own knowledge of such items and their associated descriptions. It also provides an opportunity to reappraise the historical value of such satchels in museum collections and their importance in Estonian material heritage culture.

In the course of the research, the authors developed the first typology for birch-bark satchels found in Estonian areas. As they have basically the same structure, four types were identified on the basis of the manner in which the flap is attached. The first type uses a fastening method known to be used only in Estonia, where the flap cord is tied to the base, attached to a half-loop formed from the carrying strap. The fastening method for the second type is that the flap

strap is tied to a wooden, spindle-shaped peg in analogous fashion to satchels from neighbouring countries. Of the items we examined, only four used a third type of fastening, where the flap strap was tied to a loop made of bast, cord or leather strap. The fourth category I reserved for categorizing all items that had no discernible sign of how to fasten the flap. Presumably the flaps on such satchels were not secured by tying or were tied to a cord fastened to the base, which none of the extant items have.

The edges of all of the birch-bark satchels from Estonian areas have a discernible cord or “lakapael” (flap strap) woven into them – this is an interesting solution which is not typically found in any neighbouring countries, where an additional bark strip is used in weaving the edge of the flap. The unusual practice of weaving in the flap strap could have been transposed from techniques involving the plaiting of bast or birch bark in plain weaves for making sandals, where it was the customary practice – especially in north-eastern and south-eastern Estonia – to weave cord into the edge.

Keywords: birch bark satchels, birch bark strips, flap, flap strap

Kaarel Koppel demonstrating an ordinary way of wearing a märs over the shoulder.
Source: Viies 1975, photo 48.